
ІСТОРІЯ, ФІЛОСОФІЯ, НАУКА ТА КУЛЬТУРА КИТАЮ

СИСТЕМА ШКІЛ ТА ДЕРЖАВНИХ ЕКЗАМЕНІВ У СЕРЕДНЬОВІЧНОМУ КИТАЇ ЕПОХИ ДИНАСТІЇ ТАН

С. О. Козловський

Для ефективного функціонування адміністративної системи і бюрократичного апарату в Танській імперії приділялася особлива увага важливій проблемі підготовки та принципів комплектування кадрів чиновників. Цією проблемою багато займалися в свій час і конфуціанці, починаючи із самого Конфуція, і засновники легізму, в тому числі Шень Бухай (申不害) і Шан Ян (商鞅). У Китаї здавна існувало чимало методів відбору чиновників, як загальних для всього Сходу і навіть для всього світу (призначення близьких родичів, наближених, сподвижників правителя його особистим указом, з його волі і вибору; надання посади по праву знатності або родинної близькості; призначення за рекомендацією і протекції впливових осіб тощо), так і специфічно китайських (кецзюй) [Willfogel 1949, 87]. До останніх належать класичний конфуціанський принцип висування мудрих і здібних, за яких відповідали ті, хто їх рекомендував, а також неупереджений конкурс претендентів на посаду.

Основними джерелами до вивчення “системи кецзюй” є матеріали, уміщені у династійні історії – “Суй шу” – Суйська історія (581–617), та дві Танські історії – складена у серед. X ст. під керівництвом чиновника Лю Сюя “Цзінь Тан шу” – Стара Танська історія та її розширений істориком та письменником Оуян Сюєм (1007–1072 рр.) – “хмільним старцем”, варіант – “Сінь Тан шу” – Нова Танська історія [Сказкин 1961, 29–30].

Кецзюй (科舉, “кеїю”, буквально – “піднесення шляхом іспитів”) – система державних конкурсних іспитів на здобуття ступенів у Китаї в період з 7 ст. по 1905 р., що давали право на здобуття керівних посад в адміністративному апараті й армії. Ідеї конфуціанства, а саме ідея “влада – достойним”, стали ідеологічною основою запровадження системи Державних іспитів імператорського Китаю. Ця система давала можливість будь-кому скласти іспити на посаду державного службовця – посада, що давала статок та повагу всій сім’ї. Іспити проводилися в провінційних центрах (на перший і другий ступені) і в столиці (на вищі ступені) [Elman 2009, 405]. Кількість присуджуваних ступенів і поширення їх по провінціях визначалися урядом. Допуск до іспитів був формально відкритий для представників всіх станів, окрім рабів, залежних категорій селянства і осіб “ганебних” професій (актори, кати, торговці і т. ін.). Фактично ж на іспити з’їжджалися головним чином представники місцевої та палацової знаті і чиновники. Кандидати на посади зобов’язані були написати строго регламентований по композиції і стилю твір на задану тему, що вимагало знання канонічної конфуціанської літератури.

Система екзаменів при Танській династії в цілому зберігала свою класичну систему, складену при династії Суй. Загалом, у цій системі було три основні шляхи. Всі, хто приходив зі школи, називалися “*шенгу*” (貢生, учні), а ті, котрих висували в провінціях та повітах, називались збірним терміном “*сянь гун*” (廩生) [Сказкин 1961, 64]. І перші, й останні з’являлися до місцевих правителів (юсів), котрі на власний розсуд приймали кандидатів.

У Китаї епохи Тан (618–907 рр.) на перше місце поступово, але незмінно і з дедалі більшим успіхом став виходити конкурс, який згодом трансформувався у добре налагоджену систему іспитів – аналогічну за принципом тій, що тепер завдяки здобуткам китайської цивілізації добре відома й активно працює в усьому світі: кожен у гранично об’єктивних і рівних для всіх умовах демонструє свої знання і здібності, відповідаючи на задалегідь невідомі питання в усній чи письмовій формі. У танському Китаї це робилося на спеціальних іспитах на отримання ступеня в повітових, провінційних і столичних центрах, під суворим наглядом спеціальних комісій, надісланих зі столиці, в закритому приміщенні і в письмовій формі [Васильев 1998, 222]. Для успішної здачі екзамену слід було добре знати твори древніх, насамперед класичні конфуціанські канони, а також вміти творчо інтерпретувати сюжети з історії, абстрактно міркувати на теми філософських трактатів і володіти літературним смаком, вміти складати вірші – все це в рамках строго конфуціанських ідеалів, із дотриманням відповідної обов’язкової форми. Кращі знавці, котрі отримали найвищі результати (3–5 % з-поміж кандидатів-абітурієнтів), удостоювалися відповідного ступеня і, найголовніше, – отримували право складати іспит на вищий ступінь, а відтак і на зайняття певної посади відповідно.

У ранньосередньовічному Китаї триступенева структура науково-чиновницького апарату ще не була усталеною – існували різноманітні ступені і варіанти їхніх відповідників. Але з розширенням кількості чиновників і бюрократичного апарату (близько 800 тисяч службовців на початку епохи династії Тан), загалом для імператорського Китаю з часом провідною стала саме триступенева структура: кандидати, котрі склали іспит тричі, на всіх трьох ступенях, володарі третього вищого наукового ступеня *цзіньші* були якраз тими добре підготованими і тричі ретельно перевіреними конфуціанцями, з-поміж яких призначалися чиновники на найбільш відповідальні посади, нижчою з яких була посада повітового начальника (у країні було близько 1,5 тис. повітів) [Васильев 1998, 223]. І хоча успішне складання потрібних іспитів не було єдиним шляхом до посади, цей шлях виявився найбільш вигідним для системи влади: кращі знавці конфуціанських канонів займали керівні посади в соціумі, організованому за конфуціанським зразком [Pulleyblank 1962, 98]. Слід зауважити, що керівну посаду в результаті успішного складання іспитів міг посісти знавець офіційної доктрини – виходець із будь-якого соціального прошарку чи стану. Для правлячої верхівки було надзвичайно важливим, щоб чиновницькі посади на місцях займали не тільки добре освічені і надійні люди, але й носії певних ідеалів, котрі б відстоювали всі положення офіційної доктрини, покладені в основу імперського устрою.

Що ж до питання про те, з яких же все-таки соціальних верств виходили наверх кандидати, то тут важливо бути гранично чітким. Так, у більшості випадків це були нащадки місцевої знаті і чиновників, котрі інкорпоровалися у централізовану імперську модель управління, діти заможних селян, для яких добре виховання в конфуціанському дусі було справою родинної честі. Але в той же час добре відомо, що зі зростанням престижу іспитів серед усіх верств імперії сильно

розвинувся стимул до навчання, до отримання знань. А оскільки формально кожен платник податків мав право спробувати свої сили і випробувати свій шанс, а у випадку удачі зробити блискучу кар'єру (обмеження були лише для нечисленної категорії неповноправних, котрі не сплачували податки – цзянь-мін), практично зі сказаного випливає, що поява здібного хлопчика в селі завжди звертала на себе увагу односельчан і рідні [Васильев 1998, 223]. Зазвичай знаходився багатий покровитель (із рідні, клану, іншої корпорації) або колектив, які готові були взяти на себе витрати, пов'язані з навчанням такого хлопчика, бо це обіцяло у разі вдалого випадку і престиж, і чималі матеріальні вигоди. Удача, зрозуміло, приходила далеко не завжди. Але в тому випадку, коли шанс бував успішно реалізований, і виходець із низів висувався наверх, це виявлялося вигідним для всіх рідних і близьких чиновника, причому вигода була різноманітна і постійна, далеко не тільки матеріальна, хоча і вона теж.

Положення штатного чиновника, тобто такого, що склав іспити, одержав ступінь і призначеного на відповідну посаду, було в Китайській імперії надзвичайно престижним і надавало чималу реальну владу. Формально в епоху Тан чиновництво займало різні щаблі ієрархічної соціальної драбини і поділялося на 9 рангів, котрі, в свою чергу, розділялися на ще менші категорії [Elman 2009, 405]. Хоча між цими ієрархізованими категоріями існували строгі розмежування, і кожному чину чи рангу відповідала певна кількість земельних наділів, все ж ця соціальна група представляла собою цілий стан, на котрий і опиралася централізована вертикаль влади [Симоновская 1974, 65]. Фактично чиновником був той, хто, пройшовши конкурсний відбір, обіймав високу штатну посаду і, відповідно, мав досить високий ранг. Вплив і можливості такого чиновника в адміністрації імперії були вельми великі – варто згадати про гоголівського городничого, та ще взяти до уваги, що, на відміну від цього городничого, китайський чиновник мав під своїм началом не тільки повітове місто, а й весь повіт, тобто був у повіті і суддею, і відповідальним за збір податків.

Положення, що стосувалися статусу і системи організації чиновників, землевласників і всіх підданих імперії загалом, були зведені воедино в Танському зводі законів, котрий складався з 500 статей, уміщених у 12 розділів, – унікальному в своєму роді, особливо для середньовічного Сходу, збірнику положень, розмежувань і пояснень. Танський законник є доволі цікавим нормативним документом – історичним джерелом, що свідчить про взаємини в державі і суспільстві, а також між державою і ранньосередньовічним соціумом. У законнику, крім іншого, містилися статті про право “тіні”: для високопоставлених чиновників їхня “тінь” після смерті падала на їхніх найближчих нащадків, дітей та онуків, даючи їм певні переваги, у тому числі і при призначенні на посаду. Але варто зауважити, що у цьому контексті мова йшла про дуже небагатьох, чий статус був прирівняний до статусу родової знаті (їх теж було небагато, і статус кожного з них із черговим поколінням поступово знижувався) [Васильев 1998, 223–224]. У всіх же інших випадках статус чиновника практично не відбивався на його дітях – їм слід було починати все спочатку. Все ж, за підрахунками дослідників, $\frac{3}{4}$ з-поміж державних службовців були дітьми попередніх чиновників [Никифоров 2002, 180].

Успішне складання іспитів та отримання чиновницької посади супроводжувалися отриманням чималих земельних наділів – *чжігунтянь* (відповідно до ступенів чи рангів) – столичні чиновники отримували від 1200 до 120 му землі, провінційні – від 1200 до 250 му, чини з особливої служби – від 500 до 150 му, військові – від 600 до 80 му (один му дорівнював 0,06 га; один цін дорівнював

100 му). Ці пожалувані земельні наділи оброблялися напівзалежними категоріями селян – *байсін*, котрі віддавали власнику землі двічі на рік частину урожаю. Середній розмір земельного наділу селянської сім'ї дорівнював близько 80, а подекуди 100 му (близько 6 га) [Симоновская 1974, 67]. Зауважимо, що всі земельні пожалування звільнялися від сплати податків, але право на володіння ними було умовним – на час несення служби (в ранньосередньовічній Зх. Європі існувала подібна система “бенефіції” і її відповідник на Русі – “кормління”).

В епоху Тан (618–907 рр.) у системі шкіл та екзаменів склалися такі категорії вчених ступенів: *сюцай* (видатний талант), *мінцзін* (знавець канонічних текстів), *цзюньші* (обдарований вчений), *цзіньші* (видатний вчений), *мінфа* (знавець законів), *мінцзи* (знавець письма), *мінсуан* (знавець математики), *іші* (одна історія), *саньші* (три історії, тобто Шіцзі, Ханьшу та Хоуханьшу), *Кайюаньлі* (знавець книги “Обряди Кайюань”), *даоцзюй* (рекомендований провінцією) та *тунцзі* (здібний підліток) [Хрестоматія... 1961, 65].

Категорія *мінцзін* (знавець канонічних книг), в свою чергу, розділялась на такі підкатегорії: *саньцзін* (3 канони – Шіцзін, Шуцзін та Іцзін), *ерцзін* (2 канони), *сюецзю* Іцзін (той, хто вивчає один канон), *саньлі* (3 книги про обряди – Чжоулі, Ілі і Ліцзі), *саньчжуань* (3 повісті – Цзоучжуань, Гуньянчжуань і Гуляньчжуань), *шіке* (історія). Відбір претендентів на ступені відбувався щорічно. Особистий відбір імператором (Сином Неба) претендентів на ступені, з метою залучення провінційних талантів, називався *чжіцзю* (імператорський відбір) [Хрестоматія... 1961, 65].

Підготуванням до іспитів займалися державні школи, котрі підпорядковувалися Гоуцзицзянь (Державній школі). Кількість шкіл, як і кількість учнів у них, була строго регламентована – так, школа Гоуцзисюе мала три сотні учнів. Учнями могли бути сини і внуки цивільних і військових чиновників у 3-му ранзі і вище або правнуки чиновників у 2-му ранзі другої категорії і вище, а також сини заслужених чиновників у другому ранзі, сини володарів титулу “*сянь гун*” і сини столичних чиновників у 4-му ранзі при даруванні по заслугам їм 3-го рангу. Школа Тайсюе мала п'ять сотень учнів. Учнями могли бути сини і внуки чиновників у 5-му ранзі і вище, родичі чиновників, які за законом повинні носити траур протягом року, або правнуки чиновників 3-го рангу, а також сини заслужених чиновників 3-го рангу, якщо їм дарували титул. Школа Сименьсюе мала 1300 учнів. У тому числі: 500 осіб із синів заслужених чиновників 3-го рангу і вище без титулу і 4-го рангу з титулом, а також цивільних і військових чиновників 7-го рангу і вище, 800 осіб із середовища видатних простолюдинів (шумінь). Школа Люйсюе налічувала 50 учнів; школа Шусюе мала 30 учнів; школа Суаньсюе мала 30 учнів. Учнями останніх трьох шкіл могли бути сини чиновників 8-го рангу і прості люди. Система розподілу вакантних місць у школах була нерівномірною; так, від столиці (*цзінду*) посилалися 80 учнів, від великих і середніх *дудуфу* (провінційних установ), а також від областей (*чжоу*) вищого розряду – по 60 осіб, від *дудуфу* нижчого розряду і *чжоу* середнього розряду – по 50 осіб, від *чжоу* нижчого розряду – 40 осіб, від повіту столичного округу – 50 осіб, від повіту вищого розряду – 40 осіб, від повіту середнього і нижче середнього розряду – по 35 осіб, від повіту нижчого розряду – 20 осіб. Вік учнів мав бути від 14 до 19 років. Вік учнів у школі Люйсюе – від 18 до 25 років [Хрестоматія... 1961, 65].

Слід відзначити, що центральна влада допускала ряд зловживань під час проведення відбору претендентів на навчання в школах – це яскраво ілюструє “Сінь бянь у-дай ши пінхуа” (укр. “Нове пінхуа з історії п'яти династій”) – авторський літературний твір на історичну тематику, джерельною основою котрого,

очевидно, служили автентичні документи, нарративи та фольклорний матеріал. Традиційно час складання цього пінхуа (“фольклорного”, народного жанру історичного роману) відносять до періоду династії Південна Сун (1127–1279 рр.). Зокрема, пінхуа з історії династії Лян повідомляє: “Настав 11 місяць. Сюцай з Юньчжоу Ван Сяньчжи, сюцай з Пучжоу Шан Цзюньчжан, Ван Фань з Цічжоу, Чу Яньвей з Вейчжоу та Цай Веньюй з Цзічжоу – усі люди незаможні – почали нарікати на імператорський двір, за те, що на екзаменах у Чан’ані екзаменатори відбирають тільки синків і братів людей впливових. А коли на країну напала сарана, і в Піднебесній почався голод, вони підбили народ і в округах Юньчжоу, Цаочжоу та Пучжоу підняли бунт. Табір заколотників знаходився поблизу повіту Чан’юань” [Рубель 2000, 14]. Характерно, що зловживання при відборі кандидатів на навчання стали каталізатором соціальних виступів китайського селянства, а його ідейними натхненниками та очільниками – колишні випускники шкіл, сюцаї.

Яскраво демонструє корупцію та зловживання адміністрації при складанні екзаменів з одного боку, а з іншого саму процедуру їхнього проведення, історія Хуан Чао – нелегального торговця сіллю (на котру в середньовічному Китаї поширювалася державна монополія), а пізніше одного з керівників селянського повстання: «2-й рік Цянь-фу (875). Імператорський двір видав указ про піднесення достойних. Дізнавшись про це, Хуан Чао зрадив – настав час, коли юнак зможе здобути славу і успіх...

Обравши день і попрощавшись з батьками, Хуан Чао відразу попрямував до великої столиці Чан’ань на державні іспити. Дорогою зазнав він і голоду, і спраги. Відпочиваючи вночі, а на світанку продовжуючи шлях, дістався він до Чан’аня та зупинився на постоялому дворі. Наступного ранку Хуан Чао пішов до екзаменаційної палати дізнатися про день іспиту. Він пройшов в екзаменаційній залі ліворуч, швидко з’ясував, коли відбудеться іспит, і повернувся до себе на постійний двір. Дочекавшись призначеного дня, Хуан Чао разом з іншими вступив у екзаменаційну залу й показав тут все, чому навчився за 10 років наполегливої праці при світлі дня та біля світильника. Коли іспит скінчився, Хуан Чао залишив екзаменаційну палату й став чекати оголошення результатів. В очікуванні минуло три дні, проте ніяких відомостей не було. Хуан Чао почав хвилюватися, і зрозуміло, пішов дізнаватися сам. Та ледь він зробив кілька кроків, як почув, що екзаменаційна палата вже вивісила список – не він, інші посіли і перше, і друге, і третє місце. Побачивши, що у “золотому списку” його імені немає, Хуан Чао не міг знайти собі місця» [Рубель 2000, 16].

Слід зауважити, що тогочасні джерела містять ряд повідомлень про непоодинокі випадки, коли в результаті невдало складеного іспиту молоді, освічені люди починали займатися кримінальною діяльністю та ставали ватажками банд: “Колись я, як і полководець Хуан, не пройшов на іспитах цзіньши, – заговорив Ван Сяньчжи, – і ми разом з ним стали займатися контрабандною торгівлею сіллю – жили, заробляючи копійку на гривенику. Хто думав, що лютуватиме голод, і ми станемо розбійниками! Тепер ми знову разом, мабуть, саме Небо дарувало мені героя!” [Рубель 2000, 20–21]. Принагідно слід зауважити, що титул цзіньші (進士) – видатний вчений, присвоювався тим, хто успішно склав екзамени найвищої складності у столиці. Володаря цього ступеня, як правило, призначали на високі чиновницькі посади (міністра, радника, начальника палати, імператорського інспектора чи цензора, академіка Академії Ханьлінь тощо). Титул сюцай (秀才) – видатний талант, вважався першим і найнижчим у чиновницько-науковій ієрархії Китаю епохи Тан; у широкому значенні цим шанобливим терміном зверталися до усіх освічених та начитаних людей того часу.

Таким чином, система державних екзаменів забезпечувала розвиток централізованого адміністративного апарату, послаблюючи вплив аристократичних кланів на місцях з одного боку, а з іншого – забезпечувала соціальну мобільність всередині тогочасного суспільства – т. зв. “соціальні ліфти”. Хоча успішне складання державних екзаменів не завжди забезпечувало перспективу обіймання високих державних посад (перспективною залишалася військова служба), все ж, надавала власнику вченого ступеня певні податкові та судові пільги. Іншим важливим моментом системи кецзюй була постійна циркуляція кадрів, що забезпечувала зв’язок імператорського дому з місцевими елітами, а також сприяла уніфікації національної самосвідомості – чиновники послуговувалися чітко уніфікованою мовою та були носіями єдиних культурних цінностей.

ЛІТЕРАТУРА

Васильев Л. История Востока. Москва, 1998.

История Китая с древнейших времен до наших дней / Отв. ред. Симоновская Л. В., Юрьев М. Ф. Москва, 1974.

Никифоров В. Очерк по истории Китая: II тысячелетие до н. э. – начало XX столетия. Москва, 2002.

Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу. Тематична хрестоматія: Навч. посібник. Київ, 2000.

Хрестоматия по истории средних веков / в 3-х томах. Под ред. акад. С. Д. Сказкина. Том I, Раннее средневековье. Москва, 1961.

Удальцов А. Д., Сказкин С. Д. История средних веков. Курс лекций. Москва, 1948.

Elman B. Civil Service Examinations (Keju) // **Berkshire Encyclopedia of China.** Berkshire: Great Barrington, MA, 2009.

Etienne Zi. Pratique Des Examens Militaires En Chine. Varietes Sinologiques. № 9. Shanghai, 1896. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://archive.org/details/pratiquedesexam00zigoog>

Pulleyblank E. G. The Consonantal System of the Old Chinese. Vol. IX. London, 1962.

Willfogel K. A., Feng Hsia-sheng. History of Chinese Society Liao (907–1125). Philadelphia – New York, 1949.